

Les guies turístiques de Mallorca des d'una perspectiva històrica

NÚRIA PLANAS NOVELLA

*Màster en Patrimoni Cultural:
investigació i gestió
Universitat de les Illes Balears*

Resum

Aquest article se centra en l'anàlisi formal i de contingut de les guies turístiques de Mallorca editades entre 1900 i 1936 amb l'objectiu de comprendre el seu origen i alhora copsar el seu grau d'importància en els inicis de la indústria turística i en la generació d'una imatge tòpica atractiva per al visitant. Alhora s'incorpora una breu comparativa amb guies posteriors per tal de veure el grau d'incidència dels tòpics dècades posteriors.

Paraules clau: Turisme, Mallorca, guies, segle XX, imatge tòpica

Abstract

This paper is focused on the formal and content analysis of touristic guide books from Mallorca between 1900 and 1936 with the objective to understand the origin and their importance at the beginning of tourism industry and their role in the origin of the typical representative icons of Mallorca. At the same time this paper adds a little comparative with other touristic guide books from later decades.

Keywords: tourism, Mallorca, touristic guide books, XXth Century, representative icons

1. Introducció¹⁵⁹

Les guies de viatge són un element essencial per aquell turista que vol recórrer un indret, visitar els llocs més interessants i gaudir de les millors panoràmiques sense perdre's res. Tot i que la manera de ha canviat al llarg dels temps, no ho ha fet el fons i és que el fet de viatjar segueix atractiu d'una manera irremediabile a una gran quantitat de persones. Ara les aplicacions o les pàgines web són la novetat, però no deixen de ser una nova forma de guia turística, aquest petit cicerone que acompanya el turista i li descobreix les millors visites d'un indret determinat. Així, viatjar, descobrir, visitar llocs nous i societats diferents segueix fascinant a les persones del segle XXI.

---

¹⁵⁹ El present article és una versió reduïda del treball final del Màster en Patrimoni Cultural: investigació i gestió de la UIB. Va ser presentat el juny de 2014.

A inicis del segle XX, l'aparició de la guia turística suposà un revulsiu respecte els llibres de viatgers del segle anterior, i ajudà a consolidar una imatge turística determinada de Mallorca. Aquestes publicacions seran l'objecte d'estudi d'aquest article. Tot i que les guies turístiques no són un patrimoni en majúscules, no podem obviar que, al cap i a la fi, són part del patrimoni cultural, i atesa la importància que ha tingut el turisme a Mallorca, són una eina clau per entendre una activitat que ha canviat profundament les bases de l'economia i de la societat mallorquina.

Per altra banda, l'anàlisi de les guies pertanyents a les primeres dècades d'activitat turística ens pot ajudar a comprendre millor no només les guies de temps posteriors, sinó també la gènesi de la imatge turística que s'ha promocionat al llarg dels anys i que ha estat vigent durant bona part del segle XX.

Així, en definitiva, estudiar les guies turístiques és una passa més dins l'àmplia investigació sobre el turisme que s'està portant a terme¹⁶⁰ i que tracta temes molt diversos i relacionats entre sí. A més, les guies poden donar-nos la clau per comprendre d'una manera àmplia què és i què ha significat el turisme per Mallorca.

2. Les guies turístiques de Mallorca

Les guies no són publicacions estàtiques que romanguin impassibles al pas dels anys; al contrari, amb cada nova edició s'afegeixen elements nous per tal d'actualitzar-les als canvis que hi ha hagut i fins i tot també a les demandes dels turistes de cada moment. Per això, per comprendre-les hem de tenir en compte els antecedents, els aspectes formals i el contingut o imatge turística que transmeten.

2.1. Antecedents

Una guia turística és un compendi d'informació de caràcter pràctic que pot ésser més o menys completa sobre un indret determinat, a vegades geogràficament més extens, com per exemple Mallorca, o més concret, com pugui ser Palma. La informació que s'ofereix té com a objectiu guiar el turista, mostrant-li els indrets d'interès i indicant-li informacions pràctiques com per exemple mitjans de transport, allotjaments o llocs on menjar.

Com a antecedents, dels quals en parlarem breument, trobem diferents guies que foren publicades entre finals del segle XVIII i finals del segle XIX. Quan ens referim a aquestes guies amb l'adjectiu pre-turístic, ho fem perquè tant per cronologia com pel públic a qui van dirigides encara no es pot parlar de guies turístiques en sentit estricte, ja que a finals del segle XVIII i fins a principis del XX, les persones que s'aventuraven a visitar Mallorca ho feien més com a viatgers, sense que existís encara una indústria turística consolidada.

---

¹⁶⁰ Per altres treballs sobre història del turisme vegeu Barceló Pons, B. *Història del turisme a Mallorca*, Barcelona, 2000; Buswell, R. *Mallorca and tourism. History, economy, environment*. Bristol: Channel view publications, 2011. Cirer, J. C. *De la fonda a l'hotel. La gènesi d'una economia turística*. Palma: Documenta Balear, 2004; Cirer, J.C. *El turisme a les Balears. 1900-1950*. Palma: edicions Documenta Balear, 2006; Cirer, J.C., *La invenció del turisme de masses a Mallorca*. Palma: edicions Documenta Balear, 2009 ; Picornell, C. ; Sastre, F. ; Serra, S. (coord) *Turisme i Societat a les Illes Balears*. Palma: Grup Serra, 2002.

Ens trobem amb diferents títols, com per exemple el *Kalendario y guía de forasteros en el Reyno de Mallorca*, de 1799; *Le Cicerone français à Palma de Majorque*, de 1845, l'autor del qual fou Jaume Cabanellas; *Manual del viajero en Palma de Mallorca*, publicat l'any 1849 i escrit per Ramón Medel o la *Guía Manual de las Islas Baleares con indicador comercial*, de l'any 1891, escrita per Pere d'Alcàntara Peña.¹⁶¹

Si les guies preturístiques són l'estructura del que seran les guies d'època turística (format, informació pràctica i tipus d'informació), els relats dels viatgers aporten els itineraris i la manera de descriure determinats indrets. Així, si prenem com a exemple alguns testimonis de viatgers que visitaren l'illa en el segle XIX i a principis del XX podrem veure certes descripcions i rutes que després seran emprades a les guies turístiques.

Hem seleccionat, a mode d'exemple, els següents llibres de viatges: *Souvenirs d'un voyage d'art à l'île de Majorque* (J.B. Laurens), *Un hiver à Majorque* (G. Sand), *Les îles oubliés* (G. Vuillier) i *L'illa de la Calma* (S. Rusiñol). Aquests llibres se citen sovint entre ells, aporten termes que després seran emprats de manera habitual en les descripcions turístiques de l'illa, la seva estada a Mallorca deixa empremta i en algun cas es converteix fins i tot en un reclam turístic.

El relat de Laurens, qui va visitar Mallorca després de que George Sand hi fes estada, inspira a la pròpia escriptora a contar el seu viatge a l'illa. Així, sorgeix un relat càustic i contradictori com és *Un hiver à Majorque*, important sobretot per la influència que tindrà amb posterioritat aquesta cèlebre estada de Sand i Chopin a Valldemossa.

Vuillier també ens aporta un relat interessant en què les referències als dos viatgers citats anteriorment hi són presents, tant que fins i tot Vuillier es pren la llicència de fer algun manlleu del relat de Laurens, especialment a les descripcions del patrimoni artístic.

Finalment, el relat de Santiago Rusiñol també inclou mencions als tres viatgers anteriors i aporta una nomenclatura que es lligarà, gràcies a l'ús freqüent que en faran algunes de les guies posteriors, a Mallorca: «Illa de la Calma».

El turisme, una vegada consolidat com un factor econòmic més de l'illa¹⁶², genera tota una sèrie de material com guies, cartells, fulletons, postals, etc, que són emprats per atreure i consolidar l'arribada de visitants. És en aquest punt, quan amb una certa infraestructura hotelera i una millora dels transports per arribar a Mallorca, la indústria del turisme comença a consolidar-se i les comoditats que s'ofereixen són cada cop millors. La següent passa és per tant generar material de difusió per crear una imatge de la destinació que pugui atreure a més visitants i així autoalimentar l'èxit de l'empresa. Per això, parlant en termes d'empresa i màrqueting ja des del principi de la indústria turística, Bartomeu Amengual, en el seu opuscle titulat *La indústria de los forasteros*, i citant a Miquel dels Sants Oliver, en dates tan primerenques com el 1890, veié d'una manera avançada que per convertir Mallorca en una destinació turística de primer ordre era necessària una promoció turística organitzada¹⁶³.

---

¹⁶¹ Vives Reus, A. «Les guies turístiques», *Turisme i societat a les Illes Balears*, Palma, 2002, pàg. 513-528.

¹⁶² Segons Buades, entre 1910 i 1930 es produeix una desagrariació de l'economia mallorquina i una puixança del sector industrial i dels serveis. L'augment d'aquest darrer s'explica gràcies a l'increment del turisme. Buades, J. *On brilla el sol. Turisme a Balears abans del boom*. Eivissa: Res publica edicions, 2004, 47

¹⁶³ Així ens diu que «se requiere un anuncio eficaz, intenso, implacable; no ya ese anuncio rutinario de la cuarta plana de los periódicos, sino ese otro anuncio indirecto, ingenioso, literario y altisonante de relaciones y artículos, de revistas e informes telegráficos [...] se requiere que vengan aquí redactores de los cuatro o cinco colosos de la prensa europea y de los más importantes periódicos españoles y que asistan a la inauguración del hotel y que conoz-

Podem definir les guies com un element més de la publicitat¹⁶⁴ turística, atès que per una banda acosten al futur visitant informació variada sobre l'indret que visitarà; i per l'altra, tenen al darrere uns promotors, tant públics com privats, que pretenen assolir l'objectiu de l'arribada del màxim nombre possible de turistes a l'illa.

2.2. Aspectes formals

Les guies turístiques tenen a grans trets unes característiques comunes pel que fa determinats aspectes de format, ja sigui la mida, el tipus d'enquadració o el contingut. El Foment del Turisme és la institució que promou la major part de les iniciatives destinades a la promoció turística de l'illa, per això no és d'estranyar que aquesta organització sigui l'editora o promotora de nombroses guies de viatges. També són destacables les Galeries Costa, que editaren la *Guía gráfica*, amb nombroses edicions i en diversos idiomes.

Entre els autors dels textos hi ha escriptors, periodistes, metges o artistes, gent en definitiva d'una àmplia cultura, interessada en oferir al visitant un ajut per descobrir l'illa. Destaquen les guies escrites per Benet Pons i Fàbregues, Bartomeu Ferrà, Josep Costa i Ferrer, Jaume Escalas o Josep Maria Tous i Maroto.

De manera general podem dir que totes les guies compleixen uns criteris a l'hora de presentar la informació; és a dir, normalment segueixen la mateixa estructura en la organització del text. En primer lloc, se sol incloure informació sobre la història de Mallorca, i després un apartat dedicat a com arribar a l'illa. El següent grup d'informació és la visita per Palma i els seus monuments més destacats, per després continuar amb les excursions pels voltants de la ciutat i la resta de l'illa. Finalment s'acaba amb informació de caràcter pràctic i publicitat.

El suport gràfic de les guies és important, per això en general els textos van acompanyats de fotografies¹⁶⁵. La temàtica d'aquestes fotografies (de les quals només se n'especifica l'autoria en ocasions) s'agrupa en diferents categories: paisatges, monuments, escenes típiques i establiments hotelers. Pel que fa al primer grup, podem dir que les vistes panoràmiques tant de la badia de Palma com de la Costa Nord (La Foradada, costa d'Estellencs i Costa de Deià, etc.) són força freqüents. Solen aparèixer també els ports de Sóller i Andratx, així com la Cala de Sant Vicenç o els interiors de les Coves del Drac i de les d'Artà. En el paisatge també s'hi inclouen sovint fotografies d'ametllers i oliveres. El segon grup, centrat en els monuments, sol anar lligat a la visita per Palma i apareixen imatges de les visites clàssiques (La Seu, el castell de Bellver, la Llotja, el claustre de Sant Francesc, patis de casals, etc.). Les escenes típiques formen el tercer

---

can entre toda suerte de agasajos, las maravillas de la isla [...]» Amengual, B. *La industria de los Forasteros*, Palma: Miquel Font editor, 1993, 32.

¹⁶⁴ Jorge Dahdá ens dona la següent definició: "la publicidad turística tiene la misión de informar acerca de un lugar, del estilo de vida de sus habitantes, y de la forma en que uno y otro se van a dar a conocer. La publicidad en este campo desempeña la función de un enviado directo, de un embajador el cual se encarga de transmitir una imagen agradable". Dahdá, J. *Publicidad turística*. Sevilla: Editorial Trillas, 2006, 60.

¹⁶⁵ Alguns dels fotògrafs que col·laboraren amb la creació d'aquest material turístic són Rul·lan, Escalas, Bertrand, Gómez, Soler, Truyol, Bestard, Mut, Vila Coll y Ribera y Llopis i dels senyors Moragues, Martorell, Sancho, Ramis d'Ayreflor, Llodrà i Sitjar. Sobre fotografia vegeu els treballs de: Mulet, M.J.; Seguí, M. (coord) *Imatge i turisme. Estudis Balearics 94/95*. Palma: Institut d'Estudis Balearics, 2009; Mulet, M.J, *La fotografía a Mallorca (1839-1936)*, Madrid: Lunwerg editores, 2001 i Pons i Pons, D.; Aguiló, C. *Josep Truyol (1868-1949)*, Palma: Arxiu del so i de la imatge, 1999.

grup, i inclouen escenes de ball pagès o tasques domèstiques de regust rural. Finalment, el quart grup, en el qual hi podem incloure les imatges d'establiments hotelers, tant d'espais interiors com de la façana.

Ocasionalment també hi trobem il·lustracions, especialment a les portades i contraportades, sent Erwin Hubert l'autor més representatiu. En elles hi solem trobar paisatges o escenes folklòriques.

L'associació entre informació turística i publicitat és un fet del tot constatable amb l'anàlisi de les diferents guies, atès que aquesta hi apareix de manera constant; per això, a l'hora de classificar la publicitat podríem dir que n'hi ha de dos tipus: per una banda la que anomenem encoberta, que és aquella que a dins el text fa recomanacions d'hotels, restaurants o empreses navilières, sense que directament hi trobem un anunci de l'empresa en qüestió; i per l'altra, la publicitat directa que és aquella que es presenta mitjançant un anunci publicitari entre les pàgines de la guia o al final del text, agrupats en un apèndix. Els anuncis que acompanyen aquest material turístic solen mantenir alguna relació amb aquesta indústria. Per tant, són freqüents els anuncis d'hotels, restaurants, cases de lloguer de vehicles, atraccions turístiques com les coves del Drac o el Ferrocarril de Sóller, i també fotògrafs, material de belles arts o *souvenirs*. A més, també hi ha publicitat d'empreses locals que de manera indirecta poden interessar al turista, com per exemple fàbriques de destil·lats, calçat i teixits, o productes agroalimentaris.

2.3. La imatge turística que transmeten les guies

Un altre aspecte analitzat del contingut de les guies és l'ús de determinats tòpics que són emprats de manera constant per ressaltar descripcions i característiques de l'illa. Aquestes descripcions tòpiques, pel que hem pogut constatar, ja apareixen en els textos dels viatgers, i les guies les empenen aprofitant el que varen escriure aquests primers visitants. Així, com veurem a continuació, els itineraris i visites explicats a les guies inclouen per sistema referències a ametllers florits, «oliveres mil·lenàries», pageses, influències orientals o la menció a l'estada de Chopin i George Sand a Valldemossa, per citar-ne alguns exemples.

Pel que fa a l'aire oriental de Mallorca, Gaston Vuillier¹⁶⁶ veu en les palmeres, les cases i els campanars de les esglésies visibles quan s'arriba en vaixell a la badia de Palma una estampa àrab; les guies aprofiten aquesta descripció per inspirar al viatger en la seva primera vista de Palma. Així, aquesta expressió «sus casas de aspecto árabe coronadas de palmeras»¹⁶⁷ apareix per primera vegada el 1900 a la *Guide-album du touriste aux Iles Baléares*, l'autor de la qual és Joan Baptista Enseñat, que fou un dels primers socis del Foment del Turisme¹⁶⁸. Per això no és d'estranyar que a les guies i fullets editats pel Foment del Turisme aparegui aquesta frase fins en cinc ocasions, aprofitant-se de la descripció que en fa Vuillier i que també aprofita Enseñat,

---

¹⁶⁶ «ses monuments d'aspect arabe, ombragés de palmiers» Vuillier (1893, p.2)

¹⁶⁷ Fomento de Turismo, (1903), *Pequeña guía ilustrada de Mallorca*, J. Tous editor, Palma// Fomento de Turismo (1929). *Pequeña guía de la isla de Mallorca*.// Fomento de Turismo (ca. 1920), *Islas Baleares (mar Mediterráneo) España*, Imprenta F. Soler, Palma// Pons y Fábregas, Benito (1914), *Guía de las Islas Baleares*, Fomento del Turismo, Amengual y Muntaner, Palma// També apareix en francès: «ses maisons d'aspecte arabe, couronnées de palmiers» a Fomento de Turismo, (1908), *Majorque: station d'hiver*, A. Benteli&co, Bümpliz-Berne // Enseñat, Juan B. (1900), *Guide-album du touriste aux Iles Baléares*, J. Tous, Palma.

¹⁶⁸ Vives Reus, A.: *Història del Foment del Turisme de Mallorca (1905-2005)*. Palma: Foment del Turisme de Mallorca, 2005, 48.

si bé amb una petita variació, ja que parla de «cases coronades», quan l'original de Vuillier és «cases ombrejades». Amb variacions sobre aquesta idea, trobem també:

«Palma, la antigua Ciudad de Mallorca, capital un día del reino de este nombre y hoy todavía de las islas Baleares, es una de las poblaciones más típicas del Mediterráneo, llena de reminiscencias árabes, levantinas e italianas, pero con un carácter propio inconfundible»¹⁶⁹.

Vuillier, citant a Laurens, fa menció del cant dels serenens, que recorda les cançons àrabs; Joan Baptista Enseñat també se'n fa ressò:

«L'alabado sea Dios! Indique bien que se chant est de tradition mauresque, les mahómétans commençant toujours leurs discours par une louange à Dieu»¹⁷⁰.

La música també és citada a *Majorque. Une guide illustré*, en la qual a part d'observar un aire àrab en la música mallorquina, també hi troba una influència escocesa. A més diu que tothom va cantant tonades amb melodies estranyes¹⁷¹. Podríem pensar que Jeanmonod, l'autor d'aquesta guia, beu de la influència de Sand a l'hora de parlar dels cants mallorquins i el seu aire àrab, ja que apareix citada sovint a la guia.

Els molins, que també són citats per Vuillier en la seva descripció de l'entrada al port de Palma, també apareixen a la guia de Paul Joanne amb les següents paraules:

«des moulins à vent en enfilade jettent une note caractéristique dans ce paysage à la fois oriental et africain».¹⁷²

Pel que fa al contingut de les guies relacionat amb la imatge típica d'oliveres i ametllers, si per Laurens i Sand eren figures antropomorfes de vistes monstruoses i per Vuillier i Rusñol la inspiració de Gustav Doré per a les il·lustracions de la Divina Comèdia, a les guies turístiques tot això també hi tindrà cabuda.

És també Vuillier el que inspira els termes «d'oliveres monstre» i «oliveres mil·lenàries», que tindran després tanta fortuna. Així, depenent de la guia, trobem una referència més o menys llarga a les oliveres, que en ocasions és substituïda per una imatge i un peu de foto que diu «olivo milenario». En general quan es parla d'oliveres se sol parlar d'oliveres mil·lenàries, sense cap més adjectiu, tot i que també trobem guies que n'inclouen d'altres com: «sus milenarios y retorcidos olivos»¹⁷³ o «milenarios olivos de torturados y fantásticos troncos»¹⁷⁴.

Les referències a Gustav Doré i a les il·lustracions de la Divina Comèdia¹⁷⁵ també són força comunes quan parlem de les oliveres; un exemple en seria el següent fragment:

---

¹⁶⁹ Compañía Trasmediterránea (1930), *Baleares (itinerarios, servicios de Baleares)*, P. Yuste editor.

¹⁷⁰ Enseñat, Juan B. (1900), *Guide-album du touriste aux Iles Baléares*, J. Tous, Palma. Pàg. 63

¹⁷¹ Jeanmonod, N. (ca. 1932), *Majorque. Une guide illustré*, Ediciones Berkenhoff, Palma.

¹⁷² Joanne, Paul (1906), *Espagne et Portugal (Guides-Joanne)*, Hachette, Paris, pàg. 318

¹⁷³ Costa Ferrer, José, (1930), *Mallorca: guía gráfica*, Ediciones Costa/Libreria Catalonia, Barcelona.

¹⁷⁴ Tous y Maroto, José M^a (1933), *Guía de la isla de oro*, tipografía Amengual y Muntaner, Palma.

¹⁷⁵ L'adjectiu Dantesc acaba tenint molta fortuna, ja que no només l'acabem trobant en la descripció dels troncs de les oliveres, sinó que també el trobem en la descripció de coves, com per exemple la de s'Avenc de Son Pou, del qual ens diu que hi ha una «penumbra dantesca». Ferrá, Bartolomé (ca.1929), *Guía de Mallorca*, Librería Escolar, Palma.

«Continua la carretera entre olivares, encinares y amenos huertos, sobresaliendo los olivos milenarios que semejan monstruos que luchan por desprenderse de la tierra que los sujeta y en los que se inspiró Gustavo Doré, para sus ilustraciones dantescas»¹⁷⁶.

És tal vegada a la guia de *Majorque: une guide illustré* de N. Jeanmonod¹⁷⁷, on trobem una clara influència de les descripcions de les oliveres fetes per George Sand i Gaston Vuillier, emprant fins i tot les mateixes paraules que l'escriptora francesa. Aquesta guia va més enllà, ja que a part de fer les clàssiques comparacions, també fa un símil entre les contorsions de les oliveres i les d'Isadora Duncan¹⁷⁸.

Un altre arbre icònic de Mallorca és l'ametller. Les guies de viatge se'n solen fer ressò a les seves pàgines, i si s'escau també plasmats en una fotografia. Els ametllers solen ser el decorat pel paisatge bucòlic que ens presenten les guies; així, no és estrany trobar frases com aquesta: «atravesando risueñas llanuras pobladas de almendros, olivos, higueras y otros frutales»¹⁷⁹ o aquesta altra, molt més exagerada, en el seu objectiu de recrear la imatge d'una Mallorca paradisiàca:

«la llanura central de la isla sembrada de almendros que en los meses de febrero y marzo se hallan totalmente floridos, formando copos de immaculada blancura que se destacan sobre el verde jugoso de los trigos y constituyen una visión paradisiaca»¹⁸⁰.

Altres textos aprofiten la descripció del paisatge en flor dels ametllers en hivern per parlar de la gamma de colors que s'hi pot observar, sent aquesta descripció una influència de Santiago Rusiñol:

«el valle que lo circunda es uno de los mayores, plantado casi todo de almendros, que en época de florecencia, tiñe aquella inmensa superficie de un manto de flores blancas, rosas, azuladas, amarillas, toda una inmensa gradación de colores»¹⁸¹.

La calma, aquest tret tan lloat per Rusiñol, es converteix en una qüestió tractada de diferents maneres per les guies. Per una banda trobem la citació directa al propi Santiago Rusiñol a la guia gràfica Costa i que diu: «a una isla donde siempre reina la calma»¹⁸². El Foment del Turisme també beu de Rusiñol en els seus fullets: «Mallorca ha sido llamada “la isla de la calma”, es el país ideal para reposar»¹⁸³. Per l'altra banda, la calma també pot ésser entesa com a apatia o manca d'iniciativa lligada al caràcter mallorquí, per això trobem aquestes paraules a una guia d'Isleña Marítima:

«estas mágicas islas han permanecido como quien dice ignoradas de los turistas hasta hace poquísimos años. Contribuyó a ello en gran parte nuestra clásica apatía, ya que durante largos años nada se hizo»¹⁸⁴.

---

¹⁷⁶ Pons y Fábregas, Benito (1914), *Guía de las Islas Baleares*, Fomento del Turismo, Amengual y Muntaner, Palma.

¹⁷⁷ Jeanmonod, N. (ca. 1932), *Majorque. Une guide illustré*, Ediciones Berkenhoff, Palma. Vegeu document adjunt núm. 7

¹⁷⁸ (1878-1927) ballarina originària dels Estats Units, coneguda per rebel·lar-se contra la dansa acadèmica i elaborar coreografies lliures, inspirades per l'antic art grec i les danses primitives. Les seves idees sobre la dansa foren adaptades pels ballets russos, pares de la dansa moderna.

¹⁷⁹ Fomento de Turismo, (1903), *Pequeña guía ilustrada de Mallorca*, J. Tous editor, Palma. pàg 61

¹⁸⁰ Fomento de Turismo (ca. 1920), *Mallorca*, Darduño, Barcelona pàg 2

¹⁸¹ Fomento de Turismo (1923), *Guía de Mallorca*, Amengual i Muntaner, Palma

¹⁸² Costa Ferrer, José, (1930), *Mallorca: guía gráfica*, Ediciones Costa/Libreria Catalonia, Barcelona.

¹⁸³ Fomento de Turismo (ca. 1920), *Mallorca*, Darduño, Barcelona

¹⁸⁴ Fomento de Turismo (1920), *Isleña marítima- Baleares turismo*, pàg 23

Fins arribar a l'extrem de les paraules de Tous i Maroto, que nega que encara hi hagi calma:

«al comienzo del mismo destaca la fuente de las Tortugas, que resulta un discreto monumento por su sobriedad y sencillez, y en el que algunos maliciosos han creído ver un símbolo de nuestra propia idiosincrasia por lo que se refiere a la calma mallorquina, hoy por completo desaparecida»¹⁸⁵.

Les guies presenten una illa allunyada del mal, en la línia del que diu Vuillier en el seu llibre¹⁸⁶. Per això podem llegir,

«il est rare que Majorque soit assombrie par un meurtre, tout au plus a-t-elle à déplorer de temps à autre, un de ses crimes passionnels si en vogue dans le monde entier depuis quelques années»¹⁸⁷.

De Vuillier és també l'explicació que trobem de la calma i el seu lligam amb la ingesta d'ensaïmades a la guia de Joan Baptista Enseñat. Tot i no emprar les mateixes paraules podem reconèixer-hi la lectura prèvia de *Les îles oubliés*¹⁸⁸:

«a tort ou à raison, on prête à la digestion lente de cette pâtisserie [l'ensaïmada] une certaine influence sur le caractère nonchalant des Majorquins».

Les guies presenten en general una illa que s'ha sabut mantenir allunyada en la mesura que ha pogut del progrés i per aquest motiu és més autèntica:

«el aislamiento en que se ha mantenido la isla de Mallorca hasta hace poco tiempo, ha evitado la contaminación de sus usos y costumbres con la vulgaridad moderna»¹⁸⁹.

Ara bé, com ens mostra la queixa que sorgeix a la guia Costa, l'arribada massiva de turisme ens ha allunyat de "l'arcàdia feliç" que era Mallorca. Les paraules amb que ho expressa són prou significatives:

«el aislamiento en que se encontró Mallorca hasta hace poco, mantuvo la virginidad de sus usos y costumbres, pero, desde que el turismo mundial irrumpió en la isla, cual talud avasallador, ha borrado buena parte de lo típico y característico, así que se vea apenas en nuestras villas y aldeas lucir la indumentaria payesa y se vayan sustituyendo nuestros boleros y mateixas por danzas saturadas de cosmopolitismo»¹⁹⁰.

L'estada de Chopin i George Sand, plasmada en *Un hiver à Majorque*, ha generat tanta controvèrsia i interès que no és estrany que aparegui pràcticament en totes les guies. Si bé sobretot es parla d'ells en el moment de visitar la Cartoixa, també trobem referències a altres

---

¹⁸⁵ Tous y Maroto, José M^a (1933), *Guía de la isla de oro*, tipografía Amengual y Muntaner, Palma, pàg.62

¹⁸⁶ «Le voyageur peut parcourir cette île de nuit comme de jour dans tous les sens, dans les lieux les plus sauvages, les plus déserts: non seulement il ne será exposé à rencontrer aucun malfaiteur, mais il recevra partout l'accueil le plus hospitalier». (Vuillier G. , 1893, p. 21)

¹⁸⁷ Jeanmonod, N. (ca. 1932), *Majorque. Une guide illustré*, Ediciones Berkenhoff, Palma.

¹⁸⁸ A l'obra de Gaston Vuillier trobem aquesta mateixa idea expressada amb les següents paraules: «J'ai trouvé ce mets d'une digestion difficile: il aide peut-être un peu à la torpeur physique eramet intellectuelle que procure déjà la chaleur du climat» Vuillier (1893, p.25)

¹⁸⁹ Fomento de Turismo (ca. 1920), *Mallorca*, Darduño, Barcelona.

¹⁹⁰ Costa Ferrer, José, (ca. 1930, 2n ed), *Mallorca: guía gráfica*, Ediciones Costa, Palma, pàg 199

episodis de la seva estada a Mallorca, com per exemple l'anècdota de l'accident de la carta nàutica de Vallseca¹⁹¹ o el possible origen mallorquí dels Bonaparte¹⁹².

El lloc on s'allotjaren, la Cartoixa de Valldemossa, es converteix en un indret de visita obligada per qualsevol dels turistes que visiten l'illa, atès que, com diu Seguí Llinàs, «la imagen que se tiene de este lugar en donde ellos y la Cartuja ya son elementos inseparables en la mente de los visitantes».¹⁹³ Algunes guies simplement mencionen que hi feren estada i d'altres expliquen l'obra artística que hi desenvoluparen sense entrar en detalls, com per exemple:

«una de ellas alojó en 1838 a la notable escritora George Sand y al immortal Chopin, quien compuso en ella muchas de sus célebres obras»¹⁹⁴

i en d'altres s'especifica més:

«no dejéis de visitar la Cartuja en que Jorge Sand escribió su Spiridion y Chopin, enfermo, desahuciado, pudo prolongar aquí su a vida el tiempo suficiente para anotar las bellas armonías, tan tristes, tan suaves, que brotaban de su alma»¹⁹⁵.

Gràcies a l'obra de Laurens¹⁹⁶, se sap que quedaren pocs testimonis de l'estada de Chopin i Sand a Valldemossa. Així i tot, trobem guies que ens parlen de la cel·la on s'allotjaren¹⁹⁷

«no se sabe a punto fijo cuales de estas celdas fueron las que les albergaron, si bien por la descripción que hace el escritor en su *Hiver à Majorque* debieron ser la segunda y la tercera»¹⁹⁸

i d'altres que s'aventuren a explicar que s'hi trobaran objectes:

«on visitera la cellule¹⁹⁹ qu'habita George Sand lors de son séjours à Majorque avec Chopin en 1838 (le mobilier est de l'époque et plusieurs pièces leur ont appartenu)»²⁰⁰.

Tenint en compte totes aquestes apreciacions és innegable l'interès que generava i el possible benefici econòmic que podien suposar aquestes visites pels propietaris de les cel·les; tant és així, que en els anys trenta ja hi hagué disputes:

---

¹⁹¹ Fomento de Turismo, (1908), *Majorque: station d'hiver*, A. Benteli&co, Bümpliz-Berne

¹⁹² Enseñat, Juan B. (1900), *Guide-album du touriste aux Iles Baléares*, J. Tous, Palma

¹⁹³ Seguí Llinàs, M. «Bibliografía sobre los libros de viaje a las Baleares en el siglo XIX». *Revista de Geografía*, 26, Barcelona, 1992, pàg. 129-136, 176.

¹⁹⁴ Escalas, Jaime (1933), *Mallorca: guía ilustrada*, Galerías Costa, Palma

¹⁹⁵ Fomento de Turismo (ca. 1920), *Islas Baleares (mar Mediterráneo) España*, Imprenta F. Soler, Palma.

¹⁹⁶ «mais je ne trouvai d'autre trace caractéristique de son séjour, qu'une pipe à long tuyau et son souvenir qui ne périra plus» (Laurens, 1839, p. 113)

¹⁹⁷ Per A. Mulet, podrien ser quatre les possibles cel·les; la de Uetam, la que senyala Wood i les dues que es visitaven, per això proposa que sigui d'interès tota la Cartoixa. (Mulet, 1945, p. 29). Per Ferrà, són les cel·les 1era i 2na, seguint la tradició del que es diu per Valldemossa. (Ferrà, 1930, p. 21)

¹⁹⁸ Rosselló de Sans, Coloma (1910), *Valldemosa y Miramar*, Tipografía de J. Tous, Palma.

¹⁹⁹ Així, segons A. Mulet Així, segons A. Mulet (Mulet, 1945), el 1928 naixé la idea de fer una reconstrucció de la, el 1928 naixé la idea de fer una reconstrucció de la cel·la on s'allotjà Chopin, incorporant el seu piano i alguns objectes que recordessin al músic i a Sand «a fin de contar en tan bello sitio con un aliciente más para atraer o retener al turista».

²⁰⁰ Monmarché, Marcel (1927), *Les guides bleues. Espagne*, Hachette, Paris, pàg. 70

«Hélas! Aussi complète que puisse paraître cette description, elle ne l'est pas encore assez puisque, actuellement, deux propriétaires de cellules de la Chartreuse revendent chacun avec âpreté l'honneur de posséder la vraie cellule»²⁰¹.

Algunes guies fins i tot ens parlen del piano; «the piano he used is still preserved in a private house of Palma»²⁰². En la guia de Valldemossa i Miramar s'especifica encara més i s'explica que pertany a la vídua del banquer Canut. Tot i que a la dècada dels trenta el piano s'havia traslladat a una cel·la de la Cartoixa, com així ho indica la segona edició de la guia Costa:

«la más notable es su Cartuja, en la que pasó una temporada el gran Chopin en compañía de Jorge Sand, en una de cuyas celdas puede admirarse el piano del insigne músico, entre otros recuerdos»²⁰³.

Per tal de millorar les visites a la Cartoixa i sobretot a l'espai on habitaren els dos artistes, Coloma Rosselló de Sans ens explica, tot citant el Foment del Turisme, que aquesta institució pretenia instal·lar una placa en el corredor on s'ubicava la cel·la de Chopin i Sand²⁰⁴.

Pel que es pot observar també en alguna guia²⁰⁵, la farmàcia es rehabilità per tal de mostrar algun espai més de la Cartoixa.

Les guies també en ocasions expressen una opinió sobre el futur turístic de l'illa, així per exemple no és estrany trobar-hi frases com aquesta:

«Andraitx está llamado a ser uno de los pueblos más turísticos de Mallorca, una vez que le den la importancia que se merece, pues en cuestión de bellezas panorámicas su término no va a la zaga»²⁰⁶.

o sobre les avantatges de Mallorca respecte altres destinacions:

«los hoteles, las casas de alquiler, los alimentos y objetos de uso, los servicios de todas clases no están encarecidos por el afán de explotar al viajero, como ocurre en otros países»²⁰⁷.

Així mateix també apareixen crítiques a l'afany d'alguns turistes de visitar els paratges més bells de l'illa a una gran velocitat; J. Vidal Isern critica aquesta situació amb les següents paraules:

«la excursión Valldemosa-Deyá-Sóller, a velocidad de pista, sin saborear lo genuino mallorquín, sólo viendo panoramas que huelen a gasolina y como si se proyectaran en película, o la estancia en la capital, sin cicerones expertos, sin adivinar lo digno de verse, que es mucho para un día, no son las rutas ideales del turismo en Mallorca»²⁰⁸.

---

²⁰¹ Jeanmonod, N. (ca. 1932), *Majorque. Une guide illustré*, Ediciones Berkenhoff, Palma, pàg 39

²⁰² Chamberlin, Frederick, (1925), *Chamberlin's guide to Majorca*, Editorial Augusta, Barcelona, pàg 111

²⁰³ Costa Ferrer, José, (ca. 1930, 2n ed), *Mallorca: guía gráfica*, Ediciones Costa, Palma

²⁰⁴ «El Fomento de Turismo trata de colocar una lápida en el corredor de lo que fue el monasterio, para que satisfaga la curiosidad de los visitantes, indicándoles donde vivió la enamorada pareja.» (Rosselló de Sans, Coloma (1910) *Valldemossa y Miramar*, Palma: tipografía de J. Tous, p. 37)

²⁰⁵ Jeanmonod, N. (ca. 1932), *Majorque. Une guide illustré*, Ediciones Berkenhoff, Palma.

²⁰⁶ Vidal Isern, José, (1930), *Guía turística de Andraitx*, Imprenta de Francisco Soler, Palma, pàg 7

²⁰⁷ Fomento de Turismo (ca. 1920), *Mallorca*, Darduño, Barcelona, pàg 3

²⁰⁸ Vidal Isern, J.(coord) (1929), *El valle de los naranjos: guía turístico-descriptiva de la ciudad de Sóller*, Vidal Isern editor, Palma, pàg 21

Aquesta crítica és prou significativa si tenim en compte la data, que és 1929. Aquest fet ens fa pensar que ja en aquest any ja hi havia amb una indústria turística prou desenvolupada com per oferir visites ràpides a les zones considerades de major interès pel visitant.

Així, en definitiva, el turisme ha ajudat a perpetuar i potenciar tota una sèrie de descripcions i d'elements de Mallorca, que amb el pas dels anys s'han arribat a convertir en un tòpic i que en els anys trenta ja s'hi estaven consolidant, com puguin ser les oliveres "mil·lenàries", les joves pageses brodant, els ametllers o l'estada de Chopin i Sand a la Cartoixa.

3. Cap el boom turístic i els temps presents

Per ampliar la perspectiva sobre què són les guies i què han significat hem pres com a mostra algunes guies a partir dels anys cinquanta i fins a l'actualitat amb l'objectiu d'enllaçar l'estudi de les guies fet fins a la dècada dels anys trenta del segle XX. Aquesta segona part, encara en fase d'estudi, pretén observar l'evolució de les guies. Així a trets generals podem observar les següents tendències: a nivell d'aspecte formal, a pesar d'anar-se adaptant als gustos de l'època es pot dir que no han variat gaire ja que sempre contenen més o manco els mateixos apartats (informació pràctica, rutes, història, imatges, etc.). El que realment canvia és la manera de contar les coses. Si a les guies d'abans de la guerra civil hi trobàvem constants referències o influències dels llibres de viatgers del segle XIX, aquestes al·lusions s'aniran diluint cada vegada més en els anys posteriors, fins arribar pràcticament a desaparèixer, quedant només per norma general la referència a l'estada de Chopin i Sand a la Cartoixa de Valldemossa. Un exemple d'això seria la guia de Josep Pla, editada per primer cop l'any 1950 i reeditada a l'any 1962 i 1970. És una guia molt completa i amb textos de qualitat, no gaire pràctica pel que fa en el format degut a la seva grandària, ja que també inclou Menorca, Eivissa i Formentera. En el text encara hi podem veure una influència de les guies anteriors a 1950 i també dels relats de viatges²⁰⁹. Però alhora també hi destaquen novetats que van des d'itineraris poc corrents (Palma-Calvià-Puigpunyent-Establiments), la proposta d'una ruta de circumval·lació de l'illa per carretera i excursions marítimes cobrint tot el litoral. La gastronomia i les platges també hi són mencionades d'una manera molt més extensa que no en guies anteriors.

En els anys setanta les novetats editorials, pel que fa a guies de viatge, conviuen amb reedicions de guies de la dècada dels anys trenta, com és el cas de la guia de Jaume Escalas, que té reedicions fins l'any 1990. Així i tot hi ha alguna guia, com la de Pere Morey (*Guía de Baleares para gente con imaginación*), que presenta un format totalment diferent: escrita com si el lector anés dins un autobús i el narrador fos el guia turístic. Té un estil molt informal i directe, tot i que les visites que inclou són els itineraris més clàssics.

Pel que fa a les guies de publicació més recent trobem canvis en l'estructuració típica dels continguts, atès que es proposen primer tota una sèrie d'itineraris per l'illa i després trobem informació detallada poble a poble d'allò que es pot visitar, apunts d'història, gastronomia, etc. Les pàgines finals de les guies solen incloure recomanacions de restaurants i hotels. Així el que

---

²⁰⁹ Els tòpics dels ametllers florits, els molins, les oliveres de troncs retorçats segueixen fent acte de presència al llarg del text. Així dels molins p. 65 diu «las torres desmanteladas que subsisten nos indican que antaño los había por doquier: a la entrada de los pueblos, coronando las pequeñas alturas que rodean otros, junto al mar en Palma». O de les oliveres i ametllers, p.178 : «la carretera de Palma a Sóller (17 km) es una de las más características de la isla. Atraviesa un verdadero bosque de almendros, que en la época de la floración forma como un éxtasis floreal. Después a medida que la carretera asciende, aparecen los algarrobos y los fantásticos, retorcidos, añosos olivos» (Pla, 1970).

podríem dir és que les guies han anat incorporant allò que el turista va demandant en cada moment, ja siguin rutes excursionistes, platges recòndites o un directori amb empreses d'aventures o camps de golf. El que és evident però és que les guies s'adapten a cada moment històric i són un reflex de les modes i dels interessos de les persones que ens visiten.

4. Conclusions

Fulls de paper enquadernats, lletres impreses, fotografies, dibuixos...tots aquests elements formen part de les guies, però és evident que les guies són molt més. No només són un testimoni important per a l'anàlisi de la història del turisme sinó que també són la radiografia del moment històric en què es varen escriure. N'observem el dinamisme econòmic de la societat mallorquina de l'època mitjançant la publicitat dels comerços i indústries, hi veiem també les infraestructures i els mitjans de transport que hi havia, així com les institucions de govern i educatives. Es pot conèixer com era el paisatge mitjançant les fotografies que acompanyen el text i veure comparativament la diferència amb l'actualitat i també observar el paisatge a través de la il·lustració de diferents pintors, clars contribuïdors de la imatge projectada.

Per aquesta raó és important que les guies siguin preservades que i se'n difongui la seva existència. Tal vegada el context actual no és gaire favorable a la inversió en cultura, però és innegable que és una aposta de futur, tant pel coneixement científic que se'n pot generar com per la difusió al públic en general.

Els textos de les guies són claus per comprendre part de l'origen de la imatge turística de Mallorca, atès que contribueixen clarament a enfortir una determinada imatge mitificant el paisatge, els mallorquins i fins i tot les visites imprescindibles que els turistes han de fer durant la seva estada a l'illa. Aquestes primeres guies, que seran l'origen de les guies posteriors, són també deutores dels relats dels viatgers del segle XIX, seleccionant les descripcions que més els agradaven i convertint-les en un element més de l'imaginari turístic mallorquí.

Per això podem dir que és a principis del segle XX quan es forma aquesta imatge estereotipada de l'illa, que es compon essencialment d'elements propis de societats rurals i poc desenvolupades industrialment. És evident que Mallorca en aquells anys no era Anglaterra o França, però tampoc estava tan endarrerida com es pretenia mostrar al visitant. Aquest fet és més evident a la dècada dels trenta, en què les escenes pageses de les fotografies de les guies contrasten amb una realitat força diferent. D'aquesta manera, els autors de moltes guies, molts d'ells personatges rellevants de la societat mallorquina, combinaren la seva ploma amb les impressions dels viatgers del XIX i crearen uns textos on es destacava la imatge de paradís i s'enaltien característiques del paisatge i de la societat fins a transformar-les en mite.

L'arribada massiva del turisme a Mallorca, que ha contribuït en menor o major mesura a canviar la fisonomia del paisatge, ha conduït a la paradoxa de voler oferir al turista una Mallorca recòndita, pura, no afectada per l'acció de l'home i amagada de la massificació que causen els propis turistes. Causa d'això és l'auge del turisme rural, de les excursions pels paisatges verges o la cerca de les platges més amagades, fet que no deixa de resultar curiós i contradictori. És a dir, un cop el paisatge litoral ha estat en gran part urbanitzat i destrossat per causa i efecte del turisme, se segueix intentant mostrar o cercar la Mallorca pura, tranquil·la i idíl·lica que varen crear els relats dels viatgers del segle XIX i que les guies del primer terç del segle XX van consolidar i difondre.

Per aquest motiu, tenint en compte aquests factors, és necessari que des d'una perspectiva històrica analitzem i estudiem el fenomen turístic per entendre el moment actual i per reflexionar sobre el futur del turisme a les nostres Illes, i és que és evident que no es pot viure de rendes, venent un paradís com si encara fóssim a principis de segle XX. Està a les mans dels legisladors, dels estudiosos i de la societat en general combinar creixement econòmic i sostenibilitat, riquesa i respecte pel patrimoni, sigui quina sigui la seva natura.

Bibliografia

- Amengual, B., *La indústria de los Forasteros*, Palma: Miquel Font editor, 1993.
- Barceló, B., *Història del turisme a Mallorca*, Barcelona, 2000.
- Buades, J., *On brilla el sol. Turisme a Balears abans del boom*. Eivissa: Res publica edicions, 2004.
- Buswell, R., *Mallorca and tourism. History, economy, environment*. Bristol: Channel view publications, 2011.
- Cirer, J. C., *De la fonda a l'hotel. La gènesi d'una economia turística*. Palma: Documenta Balear, 2004
- *El turisme a les Balears. 1900-1950*. Palma: edicions Documenta Balear, 2006
- *La invenció del turisme de masses a Mallorca*. Palma: edicions Documenta Balear, 2009
- Dahdá, J., *Publicidad turística*. Sevilla: Editorial Trillas, 2006.
- Mulet, M. J., *La fotografia a Mallorca (1839-1936)*, Madrid: Lunwerg editores, 2001
- Mulet, M. J.; Seguí, M. (coord), *Imatge i turisme. Estudis Baleàrics 94/95*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2009.
- Picornell, C.; Sastre, F. ; Serra, S. (coord), *Turisme i Societat a les Illes Balears*. Palma: Grup Serra, 2002.
- Pons i Pons, D.; Aguiló, C., *Josep Truyol (1868-1949)*, Palma: Arxiu del so i de la imatge, 1999.
- Seguí, M., «Bibliografía sobre los libros de viaje a las Baleares en el siglo XIX». *Revista de Geografía*, 26, Barcelona, 1992, pàg. 129-136.
- *El descubrimiento de las islas olvidadas: las Baleares y Córcega vistas por los viajeros del siglo XIX*. Palma: Alpha-3, 1992.
- Vives Reus, A., *Història del Foment del Turisme de Mallorca (1905-2005)*. Palma: Foment del Turisme de Mallorca, 2005.
- «La difusió i la problemàtica turística durant la II República». *XXV Jornades d'estudis locals: la II República*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2007.

Fonts

Llibres de viatges i guies preturístiques

Cabanellas, J., *Le cicerone français à Palma de Majorque*, Palma: imprenta P.J. Umbert, 1845.

– *El Kalendario y guía de forasteros en el Reyno de Mallorca*, 1799

Laurens, J. B., *Recuerdos de un viaje artístico a la isla de Mallorca*. Palma: Edicions la Foradada. José J. de Olañeta editor, (2006 [1839]).

Medel, R., *Manual del viajero en Palma de Mallorca*. Pa[lma: Ajuntament de Palma, (1989 [1847]).

Penya, P. A., *Guía manual de las Islas Baleares con indicador comercial*, Palma: librería de J. Tous, 1891.

Rusiñol, S., *L'illa de la Calma*. Palma: impremta politècnica, (2002 [1922]).

Sand, G., *Un hivern a Mallorca*. (M. Bes, Trad.) Barcelona: Proa, (2004 [1841]).

Vuillier, G., *Les Illes oblidades. Viatge a les Illes Balears* (2na ed.). (N. Moll Marquès, Trad.) Palma: Editorial Moll, (1990 [1893]).

Dècada de 1900

Baedeker, K., *Espagne & Portugal, Manuel du voyageur*, Karl Baedeker editeur, Leipzig, 1908.

Enseñat, J. B., *Guide-album du touriste aux Iles Baléares*, J. Tous, Palma. 1900.

– *Guia de Mallorca: recuerdo del Grand Hôtel*, tipografia Amengual i Muntaner, Palma, ca. 1903.

Fomento de Turismo, *Pequeña guía ilustrada de Mallorca*, J. Tous editor, Palma, 1903.

– *Majorque: station d'hiver*, A. Benteli&co, Bümpliz-Berne, 1908.

Joanne, P., *Espagne et Portugal* (Guides-Joanne), Hachette, Paris, 1906.

Dècada de 1910

Isleña Marítima, *Album guía Palma de Mallorca-Barcelona*, 1917. Rosselló de Sans, C., *Valldemosa y Miramar*, Tipografía de J. Tous, Palma, 1910.

Pons y Fábregas, B., *Guía de las Islas Baleares*, Fomento del Turismo, Amengual y Muntaner, Palma, 1914

Propaganda Balear, *El amigo del turista. Itinerarios de excursiones por Mallorca. Excursión nº1 Valldemosa -Miramar, Deyá y Sóller*, Talleres gráficos cultura Balear, Palma, 1916

Rosselló de Sans, C., *Valldemosa et Miramar*, imprenta La Sinceridad, Sóller, 1915

Dècada de 1920

Agencia de turismo, *Club Mallorca, Tipografía de La región*, Palma, ca. 1920

Chamberlin, F., *Chamberlin's guide to Majorca*, Editorial Augusta, Barcelona, 1925

Ferrá, B., *Guía de Mallorca*, Librería Escolar, Palma, ca.1929

Fomento de Turismo, *Isleña marítima- Baleares turismo*, 1920

– *Islas Baleares (mar Mediterráneo) España*, Imprenta F. Soler, Palma, ca. 1920

– *Mallorca*, Darduño, Barcelona, ca. 1920

– *Guía de Mallorca*, Amengual i Muntaner, Palma, 1923

– *Pequeña guía de la isla de Mallorca*, 1929

Isleña marítima - compañía Trasmediterránea, *Turismo Baleares*, 1926

Monmarché, M., *Les guides bleues. Espagne*, Hachette, Paris, 1927

Pons i Fàbregas, B., *Portfolio de Baleares: guía de Mallorca*, Empresa Soler, Palma, 1922

Propaganda Balear, *El amigo del turista. Itinerarios y tarifas de excursiones por Mallorca*, empresa Soler, Palma, ca. 1925

Vaquer, J., *Health&sunshine. Beck on you to Majorca (Balearic Islands-Spain). The mediterranean golden pearl*, J. Vaquer tourist office (el Terreno), Palma, 1929

Vidal, J.(coord), *El valle de los naranjos: guía turístico-descriptiva de la ciudad de Sóller*, Vidal Isern editor, Palma, 1929

Dècada de 1930

Alzina, J., *El cicerone mallorquín*, publicidades Alzina (impremta Vich, Inca) 1933-34.

Compañía Trasmediterránea, *Baleares (itinerarios, servicios de Baleares)*, P. Yuste editor, 1930

Costa, J., *Mallorca: guía gráfica*, Ediciones Costa/Libreria Catalonia, Barcelona, 1930

– *Mallorca: guía gráfica*, Ediciones Costa, Palma, ca. 1930, 2na ed.

Escalas, J-, *Mallorca: guía ilustrada*, Galerías Costa, Palma, 1933.

Fomento de Turismo, *Mallorca isla de la belleza y de la calma*, Huecograbado Mumbrú, Barcelona, ca. 1930

– *Majorca*, ca. 1930

– *Mallorca*, Huecograbado Mumbrú, Barcelona, ca. 1930

– *Majorque tipique*, Huecograbado Mumbrú, Barcelona, ca.1930

Hotel Formentor, *Mallorca Iles Baléares*. Hotel Formentor, ca. 1930

Jeanmonod, N., *Majorque. Une guide illustré*, Ediciones Berkenhoff, Palma, ca. 1932.

Patronato Nacional del Turismo, *Palma de Mallorca*, Seix y Barral hermanos, Barcelona, ca.1931

Tous y Maroto, J.M., *Guía de la isla de oro*, tipografía Amengual y Muntaner, Palma, 1933.

Vidal, J., *Guía turística de Andraitx*, Imprenta de Francisco Soler, Palma, 1930

– *Guía turística de Pollensa*, Imprenta de Francisco Soler Prats, Palma, 1931.

Guies a partir de 1950

Colom, A., *Condensed tourist guide to Majorca*, Palma: impremta mossèn Alcover, 1953.

Morey, P., *Guía de Baleares para gente con imaginación*, Palma: edicions Cort, 1977.

Pla, J., *Mallorca, Menorca e Ibiza*, Barcelona: ediciones Destino, 1950.

Rayó, M., *Guía Total Mallorca*, Madrid: Anaya touring club, 2005.

Vibot, T., *Guia de Mallorca*, Pollença: el Gall editor, 2010.

VVAA, *Guiarama Mallorca*, Madrid: Anaya touring club, 2006.

VVAA, *Baleares*, Madrid: Biblioteca Metropoli-El Mundo, 2008.